

**İSLÂM DÜŞÜNCESİNDE
ELEŞTİRİ KÜLTÜRÜ ve
TAHAMMÜL AHLÂKI-IV
(MODERN DÖNEM)**

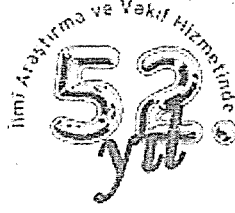
Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07-08 Ekim 2022

**Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi
Toplantı Salonu**

İstanbul 2022

® Bütün hakları mahfuzdur. Bu kitap İslâmî İlimler Araştırma Vakfı tarafından yayına hazırlanmış olup tebliğlerin ilmi ve fikri muhteva ile dil bakımından sorumluluğu tebliğ sahiplerine, te'lif hakları İSAV'a ait olup Bağcılar Belediyesinin desteği ile basılmıştır. *Kitapta yer alan çalışmalar hakem heyetinden geçmiş ve "Kitap bölümü" olarak değerlendirilmiştir.*

Toplantıyı Tertipleyenler:

**Muş Alparslan
Üniversitesi**

**İSLÂMÎ İLİMLER
ARAŞTIRMA VAKFI**

I- MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

Muş Alparslan Üniversitesi Külliyesi, 49250- MUŞ

Telefon: 90(0436) 249 49 49 - Fax 90(0436) 249 13 18

e-posta: bilgi@alparslan.edu.tr - web: www.alparslan.edu.tr

II- İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI(İSAV)

Kızıtaşı, Kâmil Paşa Sokak, No. 5; Fatih-34080/İstanbul

Tel: +90 (0212) 523 54 57 – 523 74 36 Faks: 523 65 37

Web Sitesi: <http://www.isavvakfi.org> – isav.org.tr

e-posta: isav@isavvakfi.org – isav@isav.org.tr

Kütüphane Bilgi Kartı:

İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV/ Editörler: Murat SERDAR, Cahit KARAALP, Abdullah ARCA, İstanbul: Kitap Dünyası, 2022, 632 s., 16x23,5 cm.

ISBN : 978-605-351-541-8

1. Kur'ân, 2. Toplum, 3. Fıkıh; 4. Dinî ve Sosyal Hayat; 5. Hukuk Tarihi

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı(İSAV)'ın hediyesidir.

MUHAMMED ABDUH'UN DİNÎ EĞİTİMİ ISLAH BAĞLAMINDA KELAM İLMİNE YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER

Abdullah ARCA*

Giriş

XIX. Yüzyılda Osmanlıda yaşanan askerî ve siyasî mağlubiyetler sonrasında ilim adamları İslâm dünyasında meydana gelen geri kalmışlık ve çöküşün temel sebeplerini konu edinen yazılar, makaleler yazmaya başladılar. Gazete ve dergilerde yayınlanan yazılarda ilk olarak o dönemde yürürlükte olan eğitim sistemi ile birlikte tespit edilen başka bir takım problemler üzerinde duruluyordu. İslâm âleminin modernleşen, gelişen ve değişen Avrupa medeniyetiyle hangi alanlarda yakınlık kuracağı, İslâm toplumunun geleceği ve Müslümanların siyasî durumları ile ilgili meseleler âlimlerin gündemine girdikçe problemin kaynağına inme ihtiyacı hâsıl oldu. Böylece İslâmî disiplinlerin mevcut durumu ve bu disiplinlerin tekrardan İslâm ümmetini canlandırıp onları Avrupa medeniyetiyle yarışacak düzeye gelmeleri için neler yapılabileceği tartışılmaya başlandı.¹

İslâm âlimleri tarafından dinî ilimlerin, içerik ve usûl açısından çağın gerisinde kaldığı, İslâm toplumunun geleceği için onların canlandırılması ve yenilenmesi gerektiği düşüncesi dile getirildikten sonra bu alanda yeni çalışmalar yapılmaya başlandı. İlk etapta açık bir şekilde tecdid ve ıslah hareketi tefsir ilminde uygulanmaya çalışıldı ve yeni bir yöntemle bilimsel gelişmelere uygun yorumların yapıldığı tefsirler yazıldı. Seyyid Ahmed Han'ın (v.1898) *Tefsîru'l-Kur'ân*, Ebu'l-Kelâm Âzad'ın (v. 1958) *Tercümânü'l-Kur'ân*, Cemâleddin el-Kâsimî'nin (v. 1914) *Mehâsinu't-Te'vil*, Reşid Rıza'nın (v.1935) *Tefsîru'l-Menâr* ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın (v. 1942) *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirleri tecdid ve ıslah bağlamında

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, a.arca@alparslan.edu.tr

*Dr. Öğrt. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, <https://orcid.org/0000-0003-3064-9647>.

¹ M. Sait Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları, XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı*, 3.Basım (İstanbul: İsam Yayınları, 2017), 83; Cemaleddin Afgânî, Muhammed Abduh, *el-Ürvetu'l-vuska* (Kâhire: Mektebeu's-Şurki'd-Düveliyye, 2002), 95-102; Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm İnanç Esasları Üss-i İslâm*, 3. Baskı (Ankara: TDV. Yayınları, 2012), XVI.

dönemin bilimsel verilerinin dikkate alınarak yazıldığı eserlerden bir kaçıdır.²

İslâm hukukunda da yenilik arayışına gidildi. İçtihat kapısının kapandığı düşüncesinin İslâm toplumunun ihtiyaçlarına çare kalmadığı anlayışına zemin hazırladığını, bunun da toplumun dinî hislerine ve ihtiyaçlarına idam fermamı hazırlamak anlamına geldiği vurgulandı.³ Ayrıca mezhep taassubunun zararları, bütün mezheplerin görüşlerine başvurulup Kur'ân'ın ruhuna en uygun olan ve çağın ihtiyaçlarına gerçekten cevap veren fikhî hükümlerin verilmesi gerektiği dile getirildi. XIX. Yüzyılın sonlarından itibaren de içtihat ve tercihe dayanan fikhî eserler yazıldı, sonrasında da yeni fikhî usûlü çalışmaları ortaya konuldu.⁴

Yenilik düşüncesi ile ilgili en fazla meşguliyetin kelâm alanında yapıldığı söylenebilir. Bunun temel sebebi ise kelâmın akaid konularını ihtiva etmesi bakımından yeni felsefî akımlar karşısında İslâm inanç esaslarını müdafaa etmekten aciz kalmaya başlamasıdır. Modern felsefenin, muhtevasıyla dini ve inançları tehdit etmesi, dine karşı olan akımların gün geçtikçe aydınları ve halkı olumsuz anlamda etkilemesi âlimleri çeşitli arayışlara yöneltmiştir. Dolayısıyla gayesi İslâm dinini korumak olan kelâm ilmine acilen sorumluluklar yüklendiği ve zaman kaybetmeden dönemin inkârcı akımlarına cevap verebilecek yeni çalışmalara ihtiyaç bulunduğu İslâm âlimleri tarafından dile getirilmiştir. Yeni çalışmaların yapılmasını önemseyen ve onlar üzerinde ciddi bir şekilde emek sarf eden âlimlerden birisi de Muhammed Abduh'tur. Bu çalışmamızda Muhammed Abduh'un genelde donuklaşan İslâmî ilimlerin yeniden canlandırılması, çağın ihtiyacına cevap vermesi ve İslâm toplumuna yeni bir dinamizm kazandırması bakımından ortaya koyduğu çözüm önerileri, özelde ise klasik kelâm eğitiminin eksiklikleri ve bu eksikliklerin nasıl giderilmesi gerektiğine dair düşünceleri ele alınacaktır.

1. Dinî Eğitimde Islâh

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Müslümanların yeni bir medeniyet düşüncesine olan ihtiyacına binaen yoğun bir çaba sarf eden Muhammed Abduh dinî ihya hareketinde en önemli İslâm âlimlerinden biridir. Onun asıl gayesi İslâm medeniyetinin yeniden inşasının temelini atmaktır. Bu ise ancak dinde ıslah yapmakla mümkün olabilir. Bu sebeple dinde ıslah önemlidir.

² Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, 83-84.

³ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm İnanç Esasları*, XVI.

⁴ Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, 84.

Çünkü medeniyetlerin kaynağı dindir.⁵ Abduh, dinî ıslah ile ilgili en önemli fikri çabasını, eğitim üzerine yoğunlaştırmıştır. Ona göre dinî ıslah ancak bir eğitim sonucunda gerçekleşebilecektir. Ahlâkî ve dinî eğitim ıslah edilmeden dinî düşüncenin ıslahı mümkün olmayacaktır.⁶

Abduh'un düşüncesinde eğitimin gayesi "iyi vatandaş" yetiştirmek değil, "iyi insan" yani evrensel insanî değerlere sahip olan bireyleri yetiştirmektir. Diğer bir deyişle dünyanın herhangi bir ülkesinde bir vatandaş olması itibarıyla değil, sırf insan olması hasebiyle insan yetiştirmektir.⁷ Abduh, eğitimin amacını açıklarken onun önceliğine ve gerekliliğine her fırsatta vurgu yapmıştır. Bu amacın toplumda gerçekleşebilmesi için kişilerin kendi iç dinamiklerinin farkında olup kişisel anlamda kendilerini eğitmeleri gerektiğini ifade etmiştir. Kendini eğitime işlemi gerçekleştikten sonra ancak kişinin nefis ilmine (iç âlemine) yönelmesi gerektiğini belirtmiştir. Abduh, bu anlamda eğitimi; Salih amele sevk etme ve takvaya ulaşma aracı olarak görmüş, nefsin kötü duygularından kalbi arındıran, doğru düşünen, sade yaşayan ve Allah'tan korkan bireylerden oluşan bir toplumun meydana gelmesine vesile olacağını düşünmüştür. Özetle Abduh, toplumsal ıslaha giden yolda eğitimin temel gayesini kâmil insan yetiştirmek şeklinde açıklamıştır.⁸

Muhammed Abduh, düşünce ve harekette kendine özgü, bilim ve sanat alanında kendi değerleriyle özgün olan, hâkim devletlerden asla geri kalmayan, dünya devletleri arasında saygın bir konumda olan bir İslâm toplumunun meydana getirilmesi için dinî eğitim ve öğretimi temel kabul ettiğini belirtmekle birlikte fertlerin toplumcu eğilimlerinin güçlenmesi ve özgün bir İslâm kültürünün oluşması gerektiğini vurgulamıştır.⁹ Abduh,

⁵Muhammed Abduh, *el-'Amâlu'l-kâmile lil-İmam Şeyh Muhammed Abduh*, thk. Muhammed Ammâra (Beyrut: Daru's-Şurûk, 1993), I/160; Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 166.

⁶Mehmet Zeki İşcan, "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma" *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, ed. Selim Eren, Ali Öztürk, 1. Baskı (İstanbul: İnsan Yayınları, 2015), 9/118.

⁷Nesrin Aktaran, *Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015), 34.

⁸İşcan, "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma" *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, 9/123-124.

⁹Muhammed el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, çev. İbrahim Sarmış, 2. Baskı (İstanbul: 1996), 114; Abdullah Alperen, "Muhammed Abduh'a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri" *Theosophia Journal*, 2 (June, 2021), 45-46.

kendi döneminde İslâm toplumundaki din eğitimi hakkında şunları söylemektedir:

“Müslümanlarda görülen zayıflıkların sebeplerini araştırdığımızda tek bir sebep görürüz, o da bazı ülkelerde olduğu gibi eğitim ve öğretime ilişkin bilgilerin ya büsbütün ihmal edilmesi veya diğer bazı ülkelerde olduğu gibi bu bilgilerin sağlıklı ve etkili yollarla verilmemesi gibi kusurlardır. Eğitim ve öğretim alanındaki bu kusurların temel sebep olduğu hiç kuşkusuzdur.

Din eğitimleri ihmal edilmiş kimseler genellikle avam diye nitelendirilen halkın çoğunluğudur. Bu kimselerin tüm bildikleri dine ilişkin kırıntılardan ibaret olan birkaç bilgi ile kendilerinden ibret alınmayan birkaç isimden ibarettir. Bunların inançları var ise de bu inanç Cebriyye ve Mürcie inanç şeklidir.

Diğer bir kesim birazcık din bilgisine sahip olan insanlardır. Bunların bütün endişesi ve hedefleri ise taharet, necaset, namaz ve oruçla ilgili ayrıntıları yaymaktan ibarettir. Avamdan olan bu kimseler nedense dini salt bu bilgilerden ibaret saymışlardır. Onlara göre namaz ve oruç gibi ibadetleri yerine getirmek diğer bütün esasları yıkmış olsalar bile dine hakkıyla uymanın ve kurtuluşun adıdır.

Bunlardan bir kısmı ise furu' ilmini öğrenmiş ve onu bir gelir aracı haline getirmişlerdir. Fetva yargı, tedris vb. alanındaki görevlilerin birçoğu maalesef bu durumdadır. Bunlar dine sadece geçimlerini sağlayacak veya kendilerine kâr getirecek bir zaviyeden bakmaktadırlar. Onlar bu yüzden halkın bozuk inançlarına cephe almazlar, o inançlar karşısında kayıtsız kalırlar.”¹⁰

Abduh'a göre eğitim programlarının ıslahı medreselerde okutulan ilimlere yalnızca bazı âlimlerin mescitlerde takip ettikleri öğretim yöntemini veya bazı fıkıh kitaplarını eklemekle olmaz. Öncelikle yapılması gereken, dinî ilimlerin sahih bir akaid üzerine bina edilmesidir. Aksi takdirde kısa zamanda bu ilimler yok olup gider veya özleri boşaltılmış kavramlar yığını haline gelirler. Nitekim dinî ilimler bu ilke üzerine sağlıklı bir biçimde bina

¹⁰ Muhammed Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstazi'l-imam Muhammed Abduh*, 2. Baskı (Kahire, Daru'l-Fadile, 2006), 2/509; el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, 115-116.

edilmediği için bozuk inançlar ortaya çıkmakta veya batıl inançların ortaya çıkışı engellenememektedir.¹¹

Abduh, ilk olarak din eğitiminde akaid ilmine vurgu yapar. Ona göre akideyi destekleyecek ve onun akıllar üzerindeki hâkimiyetini sağlayacak bir fenne/bilime ihtiyaç vardır. Daha sonra kendisiyle nefsin hallerinin bilindiği batnî fıkıh ilmine yönelmek gerekir. Bu ilim bize nefsin durumunu ve ahlakını bildiren bir ilimdir. Sonra nefsi helak eden işlerin bilinmesi gerekir. Yalan, hıyanet korkaklık, koğuculuk, kıskançlık gibi. Ayrıca nefsin kurtuluşunu sağlayan şeylerin de bilinmesi gereklidir. Doğruluk, emanet, rıza, cesaret ve sair faziletler gibi. Bütün bunlara bir de Kur'ân ve sünnette açıklanan ve imamların da üzerinde ittifak ettiği haram ve helalleri öğreten ilim eklenir. İşte tüm bu hususiyetler insanlara eğitim yoluyla kazandırılır. Sonra bu eğitimin öğrenilen bilgilerle amel etmeye yönelten olması gerekir. Bu eğitimin kaideleri ise Kur'ân ve sahih sünnetten, ashabın, selef-i salihinin, İmam Gazzâlî (v.1111) ve benzeri şahsiyetlerin sahih olarak bize kadar ulaşan sözlerinden alınır.¹²

Abduh, benimsediği eğitim anlayışının ailede başlaması gerektiğini belirtir. Çünkü aile fertlerinin ıslahı, toplumsal ıslaha giden yolda vazgeçilmez bir unsurdur.¹³ Bundan hareketle anne-babalara, çocuklarını hür bir iradeye sahip olarak yetiştirmeleri gerektiğine vurgu yapar. Ayrıca çocukların vereceği kararlara müdahale etmemeleri, çocukların kendi akıllarıyla düşünmeleri, kendi kalbi duygularıyla sevmeleri ve kendi iradeleriyle iş yapmalarını istemiştir. Abduh, anne-babaların bu hususlara dikkat etmedikleri takdirde ailede baskıcı bir eğitim havasının meydana geleceğini ifade eder.¹⁴

Abduh, çocukların erken yaşta eğitime başlamalarını ve eğitim kurumlarına devam etmelerini belirtmiştir. Okullarda tahsil edecekleri eğitimin İslâm'ın prensiplerine uygun olması gerektiğini söylemiştir. Ona göre okul müfredatı sadece öğretmekten ibaret olmamalı, gençlere hayatı ve

¹¹ Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstazi'l-imam*, 2/510; el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, 115-116.

¹² Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstazi'l-imam*, 2/510.

¹³ Muhammed Ammara, *el-İmam Muhammed Abduh* (Mısır: Daru's-Şuruk, 1988), 239; Işcan, "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma" 123.

¹⁴ Muhammed Abduh, Reşid Rıza, *Tefsiru'l-menar- Menar Tefsiri*, trc. İbrahim Tüfekçi, Ali Rıza Temel (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 5/135; Aktaran, *Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri*, 39.

yaşadığı çağı tanıttacak bilgiler de vermelidir. Ayrıca yetiştirilecek olan bireye Avrupalılardan geri kalmayacak düzeyde bilgi ve sanatların da öğretilmesi zorunludur.¹⁵

Abduh, Osmanlı Şeyhülislamına yazdığı layihada eğitim ve öğretim açısından toplumu üç sınıfa ayırmıştır. Bu sınıfların her birine gerekli olan eğitimi, nitelik ve nicelik açısından belirlemek gerektiğinin önemini vurgulamıştır. Birinci sınıf, din eğitiminde ilköğretim kısmına tabi tutulması gereken sınıftır. Bunlar genelde zanaat, ticaret ve ziraatla uğraşan halk kesimidir. Bunlara ayrıntıya girmeden eğitimin genel prensipleri verilmelidir. Devletin bu kimselerden beklediği görevler ile onlara öğretilen din eğitiminin konuları mutabık olmalıdır. Devlet için bu kesimin itaat ve bağlılık duyguları önemlidir. Allah için infakta bulunmaları bu kabildendir. Yabancıların devlete karşı propagandaları da bu kesimin düşünce âleminde yer almamalıdır. Bu yüzden din eğitimin ilk safhasında, kalplere ve gönüllere hamiyet ve İslâmî milliyet duyguları yerleştirilmelidir.¹⁶

Abduh, din eğitiminin ilk basamağı için şu türden kitapların okutulmasını tavsiye etmektedir:

1. İhtilaflara değinmeyen, Ehl-i Sünnet âlimlerinin telif ettiği kısa bir akaid kitabı. Bu kitapta iman esasları soyut ilkeler şeklinde değil, ikna edici delil ve örneklerle anlatılmalıdır. Yine İslâm'ın, Yahudilik ve Hristiyanlıktan farklı olan yönleri üzerinde durmalı, misyonerlerin faaliyetlerinden kaynaklanan şüpheleri bertaraf edebilecek bir muhtevaya sahip olmalıdır.

2. Helal ve haramlardan, iyi ahlak ve kötü huylardan bahseden bir kitap. Bu kitap Nasslarda bulunmayan ve topluma zararlı olan batıl inançlara ve bid'atlere de yer vermelidir.

3. İslam Tarihi ile ilgili kısa bir kitap. Bu kitap, Hz. Peygamber ve sahâbelerinin örnek ahlakları ve İslâm adına yaptıkları büyük hizmetler üzerine yoğunlaşmalıdır. Bilhassa ihlas, cihad ve ittihad ruhu anlatılmalıdır.¹⁷

Abduh'un tasnifinde ikinci sınıf, halkın işlerini yürütmek üzere devlet kurumlarında çalışan siyasetçiler, askeri personel, adliye personeli ve onlara

¹⁵ el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, 112; Alperen, "Muhammed Abduh'a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri", 45.

¹⁶ Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstazi'l-imam*, 2/519 vd.

¹⁷ Reşid Rıza, *Târîhu'l-üstazi'l-imam*, 2/519 vd.; İşcan, "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma", 123.

bağlı bulunan her kademedeki idare memurlarıdır. Devlet memuru olarak görevlendirilecek olan bu kimselere selefin örnek yaşantısı ile mantık, felsefe ve dinler tarihi öğretilmelidir.

Üçüncü sınıf ise eğitimci ve yönlendirici âlimlerden oluşan sınıftır. Öğretmen ve manevi yönetici olacak bu kesim dinî ilimlerde ciddi bir şekilde eğitime tabi tutulmalıdır. Önceki kitaplara ilave olarak onlara aşağıdaki ilimlerde uzmanlık derecesinde eğitim verilmelidir.

1. Kur'an tefsiri. Keşşâf tefsiri ile Nişâbü'rî'nin tefsiri tercihen okutulabilir.

2. Arap dili ve ilimleri. Sarf, nahiv, belagat ilmi ve cahiliyye dönemi tarihi ilimleri.

3. Hadis ilmi. Bu ilmin öğrenilmesinin amacı Kur'an'ın tefsirine katkı sağlayacak Hz. Peygamber'in açıklamalarını tespit edebilmektir.

4. Tafsilatlı bir ahlak ilmi.

5. Usul-i fıkıh ilmi. Şâtıbî'nin el-Muvafâkat adlı eseri tercih edilebilir.

6. Yeni olayları ihtiva eden tarih ilmi.

7. Hitabet, ikna ve cedel ilmi.

8. Delilleriyle İslâm Mezhepleri Tarihi, Kelam, akıl yürütme ve istidlal ilmi, problemleri çözmeye ufuk verecek felsefe ilmi.¹⁸

Bu ilimlerin dışındaki matematik ve fen bilimlerinin okutulmasına gelince Abdüh, onların dinde her hangi bir şey için zararlı olmadığını aksine bu bilimlerin dini daha da kuvvetlendirdiğini ve okullarda kesin olarak okutulmaları gerektiğini belirtmiştir.¹⁹

2. Kelâm İlminde Islâh

Abdüh, Müslümanların fırka ve gruplara bölünmesinin İslâm toplumunda güçlü bir ümmet olma bilincini engelleyecek bir seviyeye ulaştığını ifade etmiştir. Bu da İslâm ümmeti içerisinde taklitçiliğin yoğun bir şekilde hâkim olmasından kaynaklanmıştır. Yani herhangi bir mezhebe mensup olan kişilerin bu mezhebin görüşleri dışında başka görüşleri kabul

¹⁸ Abdüh, *el-'Amâlu'l-kâmile*, 3/81-86; İşcan, "Muhammed Abdüh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma", 128.

¹⁹ Abdüh, *el-'Amâlu'l-kâmile*, 3/86.

etmemeleri, ister itikatta ister amelde olsun bütün görüşlerde mezhebini en yüksek otorite olarak görmeleri sebebiyle olmuştur. Hangi toplum olursa olsun onu tehdit eden tehlike itikatta, düşüncede mezheplerin fazla olmasında değildir. Asıl tehlike, mezhebe tabi olan kişilerin mezhebin görüşlerini eleştirmekten korkmaları hatta fikir dahi belirtmekten çekinmeleri ve körü körüne gösterdikleri olumsuz taklittir.²⁰ Bundan dolayı Abduh, mezheplerin değerlerine temas etmeyi ve birinin diğerine karşı mutlak üstünlüğüne yol açmayacak şekilde onları ayrı ayrı takdir etmeyi bir zorunluluk saymıştır. Hepsine bu pencereden bakıldığı takdirde İslâm toplumuna karşı bu mezheplerin durumu İslâm'ı ve onun öğretilerini açıklayan, isabet etmesi de hata etmesi de imkân dâhilinde olan bir şarihin vaziyeti gibi olacaktır. Onun için mezhep mensuplarının kendi mezhebinin görüşlerinin mutlak olarak hak olduğunu ve İslâm'ı sadece kendisinin temsil ettiğini iddia etmeye hakkı yoktur.²¹

Abduh'a göre kelâm ilminden maksat itikadî konularda yakinî elde etmektir. Allah'ın varlığının ve sıfatlarının mükemmelliğinin ispat edilmesi, mühlidlerin Allah'ın varlığı ve resüllerin gönderilmesi hakkındaki şüphelerinin giderilmesi gibi. Eğer bu ilmin öğrenilmesi taklid üzerine bina edilir ve sadece selef kitaplarında geçen delilleri anlamakla yetinilirse maksattan uzaklaşmış olur. Çünkü yakın, delilleri okumak ve zihinlere yerleştirmekle hâsıl olmaz. Aksine sahih bir istidlal ile aklın, taklit olmaksızın delaletin yönünü idrak etmesiyle oluşur. Dolayısıyla hali hazırda bu ilmi öğretenlerin çoğunluğunun takip ettiği metod kelâm ilminin asıl gayesini ortaya koymaktan hayli uzaktır.²²

Görüldüğü üzere Abduh kendi döneminde medreselerde ve okullarda verilen klasik kelâm eğitiminden rahatsızdır. O, Ehl-i Sünnetin kurucu imamlarının temel kaynaklardan sayılan eserlerinin kimsenin elinde olmamasından hatta bu eserlerin kitapçılarda dahi bulunmamasından şikâyetçidir. Onun döneminde öğrenciler müteahhirîn kelâm kitaplarından muhtasar olanlarının dışında herhangi bir kelâmî eser okumamakta, talebelerin en zekileri bile sadece okuduğu ibarelerin ne anlama geldiğini öğrenmekte, delil ve mukaddimeleriyle bir mevzuyu okuyup doğruyu yanlıştan ayırt edebilme seviyesine ulaşamamaktadır. Yine bu öğrenciler

²⁰ el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, 135; ²⁰ Muhammed Abduh, *el-İslâm beynel-ilmî ve'l-medeniyye* (Mısır: Kelimatu Arabiyye, 2011), 125-126.

²¹ el-Behiy, *İslâmî Direniş ve Islahat*, 136; Mehmet Salmazzem, *Kur'an'ın İ'câzına Çağdaş Bir Yaklaşım Menâr Örneği* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 18-19.

²² Abduh, *el-'Amâlu'l-kâmile*, 3/159.

kitaplarda mevcut olan bilgileri sorgulamaksızın doğru kabul etmekte Allah ve resulünün sözüymüş gibi sarılmakta, kendilerine bir itiraz geldiği takdirde “kitapta böyle diyor” deyip tartışmayı kesmekte ve âlimlerin üzerinde ittifak etmedikleri konuları dahi müdafaa etmeye kalkışmaktadırlar. Okudukları kitabın zararlı olabileceği, onun yerine daha faydalı olanın okunması gerektiği vurgulandığında kendilerine söylenen sözün dine aykırı olduğu zannına kapılmakta ve böylesi bir düşünceyle Allah için savaş yapıyormuş gibi mücadele etmektedirler.²³

Abduh, yakın dönemde medreselerde özellikle kelim ilminin eğitiminde mevcut olan taklitçiliğe ve yüzeyselliğe vurgu yaptığı görülmektedir. Gerçekten de ibareyi okumak, onu anlamak ve içeriğine nüfuz etmek demek değildir. Metnin ne dediği sorgulanamayınca her şey lafızlardan ibaret kalır ve lafızlar mananın önüne geçer. Kitaplardaki nakiller bilgiyi meydana getirmeye yardımcı birer araç iken bilginin kaynağı durumuna gelir. Muhtasar kelim kitapları konuların tam anlamıyla anlaşılmasında yetersiz olmaktadır. Belli bir felsefi birikime sahip olmayan öğrenci mesela “Senusiyye” metnini okuduğunda oradaki “bilginin kaynakları” konusunu tam olarak anlamadan geçmektedir. Böylesi bir durumda öğrenci sadece lafızları bilmekte, okuduğu lafızların ne ifade etmek istediğini anlayamamaktadır. Dolayısıyla mevcut kelâm kitaplarının sadece ibarelerini okumak ve ibare bilgisi ile yetinmek gerçeğe ulaştırmaz, bilakis ondan uzaklaştırır.²⁴

Müteahhirîn dönemi kelimcılarını filozoflardan etkilenip onların nazariye ve mukaddimelerini taklit edercesine savunmakla suçlayan Abduh, aslî kelâm meselelerinin felsefi problemlerle karıştığını, bu sebeple çeşitli aklı ilimlerin tek bir ilim halinde toplandığını ifade etmiştir. Bu yeni ilmin ilkelerinin ve konularının tetkikinde ise ilmi tetkik ve tenkitten ziyade sadece nasların taklidine yakın olan bir metod takip edildiğini, o zamandan beri akaid/kelâm ilminin ilerleme kaydetmediğini belirtmiştir. Abduh, kelâm ilminin başlangıçta temellerinin Kur’ân’a dayandığını, sonrasında ise çeşitli

²³ Muhammed Abduh, *el-İslâm ve’n-Nesraniyye me’a’l-’ilmi ve’l-medeniyye*, 3. Baskı (Mısır: Daru’l-Hedase, 1988), 147; Özervarlı, *Kelâm’da Yenilik Arayışları*, 104.

²⁴ Muhammed Abduh, *el-’Amalü’l-kamile*, 3/159-160; Özervarlı, *Kelâm’da Yenilik Arayışları*, 104-105.

fırkaların ona el atıp sınırlarının dışına çıkarttıklarını, böylece kelâmın aslı gayesinden uzaklaştığını vurgulamıştır.²⁵

Abduh, İslâm dininin inanç esaslarında tevhid dini olduğuna ve akaid konusunda farklı temellere dayanmadığına en güçlü dayanağın akıl, en kuvvetli rüknün ise nakil olduğuna kesin olarak inanmamız gerektiğini ifade etmiştir. Bunun dışında kalan her şeyin şeytanlar ve siyasi yöneticiler tarafından telkin edilen şeyler olduğunu, Kur'ân'ın dinî akidelerin tamamı için en güçlü kaynak ve hüccet olduğunu idrak etmemiz gerektiğini belirtmiştir.²⁶

Tevhid ilminin gayesine de değinen Abduh, bu ilminin gayesinin herkesin üzerinde birleştiği farzın yapılmasını sağlamak olduğunu vurgular. Bu da Allah'ın zatına ispat edilmesi vacip olan kemâl sıfatlarını ispat, tenzih edilmesi vacip olan noksan sıfatlardan da tenzih etmek ve körü körüne nakle dayanarak değil, aklî delillere isnad ederek O'nun peygamberlerine iman etmektir. Kur'ân'ın bize öğrettiği gerçek budur. Abduh, Kur'ân'ın öğrettiği bu inancı tam olarak elde edebilmemiz için aklımızı kullanarak kâinatın bize gizli kalan yönlerine mümkün olduğu kadar nüfuz etmemizi ister. Aynı şekilde Kur'ân'ın atalarının üzerinde bulundukları şeye uyan milletlerin başlarına gelenlerden haber vererek bizi taklitten uzaklaştırır.²⁷ Kur'an'ın aklı kullanmaya dayalı ilkeleri incelendiğinde Abduh'un haklı olduğunu söylemek mümkündür.²⁸

Abduh, İslâmî ilimlerin temeli sayılan kelâm ilmini basitleştirmek istemiş bundan dolayı da kelâma dair *Risaletü't-Tevhid* adlı eserini kısa ve özet tarzda yazmıştır. Çünkü kendi zamanının şartları içinde sık sık vurguladığı İslâm ümmetinin birliğini koruma düşüncesiyle mezhep ihtilaflarına meydan vermemek için geçmişte yapılan tartışmalar üzerinde çok fazla durmamaya büyük önem vermiştir. Mevcut kelam kitaplarını bu hassasiyetine uygun bulmadığından ders kitabı olarak hazırladığı risalede ihtilaf ve ayrıntılara yer vermeyen sade bir üslup kullanmıştır.²⁹

²⁵ Muhammed Abduh, *Risaletü't-tevhid*, tkd, Hüseyin Yusuf Gazzâlî (Beyrut: Daru İhyai'l-Ulum, 1982), 51-53; *Tevhid Risalesi*, çev. Sabri Hizmetli (Ankara: Fecr Yayınları, 1986), 86.

²⁶ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, 88.

²⁷ Muhammed Abduh, *Tevhid Risalesi*, 88.

²⁸ Teceli Karasu, *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2021), 3-35.

²⁹ Özervarlı, *Kelâm'da Yenilik Arayışları*, 107.

Sonuç

Muhammed Abduh XIX. yüzyılda yaşamış, Müslümanların birçok problemiyle ciddi bir şekilde ilgilenmiş olan bir İslâm mütefekkiridir. Abduh Müslümanların geri kalmasının dinî eğitimden uzaklaşmakla meydana geldiğini görmüş bundan dolayı din eğitiminde reformun kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Eğitim konusunda dünyadaki gelişmelerin farkında olmuş, İslâm ümmeti içerisinde medreselerin ve okulların müfredatının değişmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Abduh, müteahhirin kelamcıları, kelâmî meseleleri açıklarken tamamıyla felsefenin etkisinde kaldıkları noktasında eleştirmiştir. Ona göre kelâmcılar felsefenin yöntemlerini taklit etmiş, kelâmî konuları felsefileştirmişlerdir. Bundan dolayı da kelâm ilmi özünden uzaklaşmıştır. Abduh, kendi döneminde okutulan kelâm kitaplarının yetersizliğinden de şikâyet etmiş, bu ilmin belli mezheplerin düşüncelerinden arındırılıp eskiden olduğu gibi Kur'ân'a dayandırılması gerektiğini belirtmiştir. Onun düşüncesinde dinin akide yapısının temelinde Kur'ân vardır ve Kur'ân'ın belli bir akide veya düşünceye şahit tutulmaması gerekir. Bu sebeple kelâm ekollerinin görüş ve düşüncelerinin Kur'ân'ın önüne geçirilmesine razı olmamıştır.

Abduh, dinî ıslah ve tecdid fikriyle özdeşleşmiş olsa da onun gayesi sadece dinî eğitimin ıslahı değil, Müslüman milletlerin durumlarının ıslahıdır. O, dindeki yenilik hareketini Müslümanların ilmî ahlakî ve sosyal durumlarının iyileştirilmesinde vazgeçilmez bir vasıta olarak görmüştür. Bu sebepten dolayı onu sadece dinî eğitimin müceddidi olarak değil, İslâm toplumunu ıslah etmeyle uğraşan bir müceddid olarak görmek daha doğru olacaktır.

Kaynakça

Abduh, Muhammed. *el-'Amâlu'l-kâmile lil-İmam Şeyh Muhammed Abduh*. Thk. Muhammed Ammara. Beyrut: Daru's-Şurûk, 1993.

Abduh, Muhammed. *el-İslâm ve'n-Nesraniyye me'e'l-'ilmi ve'l-medeniyye*. 3. Baskı, Mısır. Daru'l-Hedase, 1988.

_____. *el-İslâm beynel-ilmi ve'l-medeniyye*. Mısır: Kelimatu Arabiyye, 2011.

_____. *Risaletu't-tevhid*. Tkd, Hüseyin Yusuf Gazzâlî. Beyrut: Daru İhyai'l-Ulum, 1982.

_____. *Tevhid Risalesi*. Çev. Sabri Hizmetli. Ankara: Fecr Yayınları, 1986.

Abduh, Muhammed- Rıza, Reşid. *Tefsiru'l-Menâr- Menâr Tefsiri*. Trc. İbrahim Tüfekçi, Ali Rıza Temel. 5. cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.

Afgânî, Cemaleddin- Abduh, Muhammed. *el-Ürvetu'l-vuska*. Kâhire: Mektebu's-Şurki'd-Düveliyye, 2002.

Aktaran, Nesrin. *Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Alperen, Abdullah. "Muhammed Abduh'a Göre İslami Yenileşme ve Temel Dinamikleri" *Theosophia Journal*, 2 (June, 2021), 45-46.

Ammara, Muhammed. *el-İmam Muhammed Abduh*. Mısır: Daru's-Şuruk, 1988.

el-Behiy, Muhammed. *İslâmî Direniş ve Islahat*. Çev. İbrahim Sarmış, 2. Baskı, İstanbul: 1996.

Filibeli, Ahmed Hilmi. *İslâm İnanç Esasları Üss-i İslâm*. 3. Baskı, Ankara: TDV. Yayınları, 2012.

İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

_____. "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikri Çağdaşlaşma" *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*. Ed. Selim Eren, Ali Öztürk, 1. Baskı, 9. cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.

Karasu, Teceli. *Din Eğitiminde İşlevsel Akıl*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2021.

Rıza, Reşid. *Târîhu'l-üstazi'l-imam Muhammed Abduh*. 2. Baskı, Kahire: Daru'l-Fadile, 2006.

Özervarlı, M. Sait. *Kelâm'da Yenilik Arayışları, XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı*. 3. Basım, İstanbul: İsam Yayınları, 2017.

Salmazzem, Mehmet. *Kur'an'ın İ'câzına Çağdaş Bir Yaklaşım Menâr Örneği*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.